

Waarom schurken pech hebben en helden geluk

Jurriën Hamer

Waarom schurken pech hebben
en helden geluk

Een nieuwe filosofie van de vrije wil

2021

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM

Dit boek kwam tot stand door bemiddeling van Sebes &
Bisseling Literair Agentschap te Amsterdam.

Copyright © 2021 Jurriën Hamer

Omslagontwerp Moker Ontwerp

Foto auteur Frank Ruiter

Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam

Druk- en bindwerk Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 031 2011 9

NUR 730

debezigebij.nl

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC®) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Voor Caroline

‘Het leven moet achterwaarts begrepen worden,
maar voorwaarts geleefd.’¹

Søren Kierkegaard

Inhoud

Proloog II

DEEL EEN – Het onweerstaanbare idee

- 1 De laatste mythe 17
- 2 De machtsmachine 35
- 3 Geluk en tragiek 55
- 4 Een nieuwe moraal 81

DEEL TWEE – Een rechtvaardiger land

- 5 Straf zonder vergelding 103
- 6 Beloning zonder meritocratie 133
- 7 De terugkeer van het lot 159

Dankwoord 163

Noten 165

Proloog

De vrije wil.

Eigenlijk hadden we er allang afscheid van moeten nemen. Het is een idee waar grote denkers als Friedrich Nietzsche, Arthur Schopenhauer en Bertrand Russell diepe twijfels over hadden. Schopenhauer beargumenteerde dat een mens wel kan doen wat hij wil, maar zijn wil niet zelf uitkiest.² Russell schreef dat van alle dogma's hij de vrije wil het eerst betwijfelde.³ En Nietzsche typeerde, met zijn gebruikelijke venijn, de vrije wil als 'een lomp simplisme', en vergeleek het met 'een soort verkrachting en pervertering van de logica'.⁴

Filosofen, maar ook natuurkundigen en neurologen, twijfelen al honderden jaren aan de vrije wil.⁵ En toch kom je het geloof in de vrije wil overal tegen. Sterker nog: de vrije wil is populairder dan ooit. Onze topsporters, onze *inspirational speakers* en onze CEO's verkondigen dagelijks, aan wie het maar horen kan, dat je alles kunt willen, en dat als je maar echt *wilt* alles mogelijk is.⁶

Wat kloppen wij verlichte, rationele mensen onszelf graag op de borst met onze wetenschappelijke samenleving, die opereert op basis van harde feiten en geen geduld heeft met bijgeloof en vage ideeën. En wat zijn we verknocht aan het minst wetenschappelijke idee van allemaal: de vrije wil.

In de loop der eeuwen hebben we met vele mythes afgerekend. God is onttroond en naar de marges van het publieke debat verwezen. We vermoeden niet langer dat roodharige vrouwen stiekem heksen zijn. We vliegen vrolijk om een ronde werelddbol en geloven allang niet meer dat de aarde plat is. Maar van de vrije wil hebben we nooit afscheid genomen. De vrije wil is als een erfstuk dat pontificaal op onze schouw blijft staan, opvallend en onontkoombaar. Onze samenleving wordt nog steeds gedomineerd door een idee dat direct in strijd is met de wetenschap.

Daar betalen we een hoge prijs voor. Het idee van de vrije wil is niet onschuldig. Integendeel: met de vrije wil in de hand kun je anderen de schuld geven. Een rijk man hoeft een arme sloeber niet te helpen als de laatste zelf gekozen heeft voor zijn armoede. Een overheid hoeft niet te zorgen voor haar burgers als ze weigeren te participeren. De vrije wil is een machtsinstrument dat zijn weerga niet kent. En daar wordt gretig gebruik van gemaakt.

Waar de vrije wil naar binnen treedt, volgt een minachting van wetenschap, een minachting van feiten, en een minachting van oplossingen die het leven van men-

sen beter maken. Dan draait alles om de vraag wie de schuld krijgt, en wie met de beloning gaat strijken.

Het is hoog tijd om de vrije wil te ontmaskeren. Maar let wel: wie de vrije wil ontmaskert, maakt hem niet dood. Het idee van de vrije wil is onlosmakelijk met ons verbonden. Vele denkers en wetenschappers hebben de vrije wil bekritiseerd, en geprobeerd het idee voorgoed te begraven. Het is niemand gelukt. Het is nutteloos om de hamer van Nietzsche af te stoffen en na God nu ook de vrije wil te verbrijzelen; de scherven zouden zich naadloos aaneenhechten.⁷

Maar dat betekent niet dat de vrije wil een ereplaats verdient. Integendeel: de vrije wil is een gevaarlijk idee en moet, zoveel als we kunnen, worden ingetoomd. We kunnen het licht van de vrije wil niet doven maar wel dimmen. En dat maakt onze samenleving beter. Als we niet langer door het felle schijnsel van de vrije wil verblind worden, verschijnt er een nieuwe, veelbelovende horizon, die leidt naar een maatschappij waar solidariteit herleeft en we eindelijk echt vrij kunnen zijn.

Er staat nogal wat op het spel. De afgelopen decennia heeft de vrije wil een stormachtige groei doorgemaakt. We zijn verliezers steeds harder gaan straffen en winnaars steeds ruimer gaan belonen. Het zal een voortdurende worsteling zijn om de opmars van de vrije wil te keren en een betere maatschappij op te bouwen. Wie de vrije wil in twijfel trekt stelt moeilijke vragen, en roept bevreemdende, zelfs angstige gedachten op. De twijfelbaar kijkt diep in de spiegel en vecht tegen zijn eigen im-

pulsen. Het is zo verleidelijk om de twijfel los te laten en de vrije wil weer te omarmen. Maar het is tijd om te twijfelen.

De vrije wil moet terug zijn hok in.

DEEL EEN

Het onweerstaanbare idee

'Men kan in echte vrijheid leven,
en toch niet ongebonden zijn.'

Johann Wolfgang von Goethe¹

1 De laatste mythe

Toen ik vroeger met mijn vrienden ging zwemmen in zwembad Octopus in Leusden, speelden we vaak met matjes. Het was vooral leuk om het matje onder water te duwen en er dan triomfantelijk op te gaan zitten. Je voelde namelijk gelijk dat het ding terug naar de oppervlakte wilde. Je drukte met je handen, klemde met je benen en friemelde met je tenen, en de mat bleef diep onder water; totdat je één seconde verslaptte! Dan schoot hij omhoog het water uit en plonsde vrolijk om zich heen.

De vrije wil is eigenlijk net als een mat onder water. Het is niet moeilijk om ons geloof in de vrije wil even te onderdrukken en onder water te duwen. Een kind doet het zo. Maar het is vreselijk moeilijk om dat geloof voortdurend in te nemen. Het wil altijd terugkomen naar de oppervlakte. Het oefent een constante druk op ons uit. En één moment van nonchalance, één moment van ontspanning is genoeg. Dan stijgt het geloof in de vrije wil weer op.

De vrije wil

In dit boek staan twee ideeën centraal: het idee van de vrije wil en het idee van de reflectieve wil.² Ik begin met een analyse van de vrije wil – de reflectieve wil komen we vanzelf tegen.

Laten we om te beginnen eens naar een alledaagse keuze kijken: het besluit van toenmalig prins Willem-Alexander van Oranje om zijn vlam Máxima Zorreguieta ten huwelijk te vragen. Iedere rechtgeaarde Nederlander kent het sprookje.³ Op vrijdagmiddag 19 januari, in het jaar 2001 en rond een uur of twee, schaatsen de Prins van Oranje-Nassau en zijn Argentijnse liefde op de bevroren vijver van Huis ten Bosch. Het is koud en Máxima vindt het al snel mooi geweest. Maar dan kluunt Willem-Alexander gauw naar het theehuisje, en keert hij terug met rozen, champagne en een brandende vraag. Wil zij met hem trouwen? Máxima zegt ja.

En dat is allemaal prachtig. Maar handelde de prins ook uit vrije wil?

Volgens het idee van de vrije wil is je wil vrij als deze niet bepaald wordt door omstandigheden.⁴ Dit betekent dat de prins uit vrije wil Máxima ten huwelijk vroeg, als hijzelf, en niets en niemand anders, *de bron* was van die beslissing. Zijn wil werd dus niet veroorzaakt door Máxima's gulle blonde lokken, zijn genen, zijn humeur op 19 januari 2001, of welke denkbare omstandigheid dan ook. Zijn wil moet vrij zijn geweest van al deze omstandigheden. In de academische filosofie wordt dit klassie-

ke idee de libertaire vrije wil genoemd.

Deze vrije wil is een merkwaardig en mysterieus idee. Het heeft namelijk één in het oog springende eigenschap: het is een volstrekt onwetenschappelijke notie.

Het wereldwijde web van oorzaak en gevolg

De vrije wil is een van de oudste leerstukken uit de filosofie, en is overpeinsd door Romeinse keizers zoals Marcus Aurelius, christelijke theologen zoals Augustinus, optimistische verlichtingsdenkers zoals Immanuel Kant en natuurlijk neurowetenschappers zoals Dick Swaab.⁵ Toch is in al die lange eeuwen het argument tegen het bestaan van de vrije wil niet echt veranderd. Het is eigenlijk heel simpel en in een paar pagina's uit te leggen.

Je hoeft jezelf maar één vraag te stellen: hoe begrijp je de wereld om je heen?

Stel je eens voor dat een jonge vrouw genaamd Petra het met haar vriend Bas uitmaakt. Ze spreekt met hem af bij hun vaste koffietent, kijkt hem ernstig aan en zegt: 'Bas, ik denk niet dat wij de bedoeling zijn.' Eerst is Bas natuurlijk erg verdrietig. Hij dacht dat zij de ware was en wilde met Petra zelfs een gezin stichten. Hij kan zich geen leven zonder haar voorstellen. Maar na een paar dagen zakt zijn verdriet wat weg, en vindt hij de rust om zichzelf de hamvraag te stellen: waarom heeft Petra het nou met me uitgemaakt?

Wat Bas nu doet, en wat ieder mens zou doen in zijn positie, is een lijst redenen opstellen. Zou Petra zijn hobby's niet op prijs hebben gesteld? Misschien was het geen goed idee om iedere zaterdagochtend Magic: The Gathering te spelen. Was Petra ontevreden over de seks? Misschien gaf hij te weinig ruimte aan haar fantasieën. Was er een andere man in het spel? Bas moet toegeven dat Petra wel erg vaak suiker ging halen bij hun charismatische buurman Eddy.

Het maakt natuurlijk niet uit welke conclusie Bas trekt. Het punt is dat hij een verklaring zoekt, en dat hij zich afvraagt welke redenen Petra had om haar beslissing te nemen – en waarom die redenen nou juist overtuigend waren. Bas probeert te bedenken welke voorgeschiedenis, welk verhaal, uiteindelijk tot de beslissing van Petra heeft geleid. Bijvoorbeeld: Petra heeft het uitgemaakt omdat haar driftbuien Bas regelmatig tot een onderkruipsel reduceerden en Petra dat uiteindelijk zelig vond. Of: Petra heeft het uitgemaakt omdat Bas een speciale Magic: The Gathering-kaart van een vriend heeft gestolen en dat indruiste tegen haar principes.

De moderne wetenschap gedraagt zich hetzelfde als Bas. Natuurkundigen, sociologen, economen en historici proberen allemaal te achterhalen hoe gebeurtenissen tot stand zijn gekomen, en proberen die gebeurtenissen te vangen in wetten: $E=mc^2$, survival of the fittest, de dynamiek van vraag en aanbod. Soms hebben ze het verkeerd, en wordt de hypothese weer verworpen. En soms schieten ze raak, en heeft de wetenschappelijke theorie

grote verklarende en voorspellende waarde.

Maar in alle gevallen vatten wetenschappers de wereld op als een structuur van verbanden. Water kookt niet zomaar, het kookt omdat het warm wordt. Een mens sterft niet zomaar, hij sterft omdat zijn hart stopt met kloppen. Iedere beslissing heeft redenen, ieder verschijnsel heeft oorzaken, van Petra's beslissing om Bas aan de kant te zetten tot de geboorte van de wereld.

Je zou het ook andersom kunnen zeggen: als Petra haar relatie met Bas beëindigt, en hij geen enkele gebeurtenis kan aanwijzen die tot Petra's beslissing heeft geleid, dan begrijpt hij er werkelijk niets van.

Maar is iedere gebeurtenis dan gedetermineerd? Kunnen we, als we alle kennis van de wereld bezitten en iedere vezel van het universum doorgronden, de toekomst met absolute precisie voorspellen? De natuurkunde is er nog niet over uit. Zelfs in de klassieke mechanica van Newton en de relativiteitstheorie van Einstein zijn momenten van onzekerheid te herkennen.⁶ En bovendien roept de kwantummechanica ingewikkelde vragen op.⁷ Natuurkundigen hebben ontdekt dat op het niveau van atomen, quarks en elektronen het weefsel van de wereld bestaat uit golven, en dat die golven niet volledig voorspelbaar zijn. Sterker nog, atomen kunnen zomaar uit elkaar vallen, ineens licht uitzenden of onverwacht een afstand afleggen.

De kwantummechanica was revolutionair: op het kleinste niveau van onze werkelijkheid werden ineens

kansen en mogelijkheden geïntroduceerd. Maar er wordt nog steeds gedebatteerd over de precieze betekenis van deze fenomenen. Terwijl ik dit schrijf is de Utrechtse Nobelprijswinnaar Gerard 't Hooft zijn, vergeef het me, hoofd aan het breken over een nog veel kleiner deeltjesniveau dat *wel* volgens absolute voorspelbaarheid zou functioneren.⁸

Ik laat die discussie aan de natuurkundigen. Voor het doel van dit boek is het genoeg te weten dat de kwantummechanische onzekerheden in atomen zich niet vertalen in onzekerheden in de beweging van moleculen, laat staan weefsels van moleculen. Met andere woorden: een vliegtuig valt dus niet zomaar uit elkaar, een geparkeerde auto blijft rustig staan en een mens wordt niet zonder aankondiging door het keukenraam naar buiten getransporteerd.

De wereld bezit een zeer hoge mate van natuurkundige determinatie.

Het argument tegen de vrije wil

Denk nu eens terug aan het idee van een vrije wil. Net omschreef ik hem als een wil die niet bepaald wordt door allerlei omstandigheden. Met andere woorden: Willem-Alexanders beslissing om Máxima ten huwelijk te vragen werd niet ingegeven door zijn humeur/koninklijke genen/opvoeding, maar alleen bepaald door hemzelf. Zijn geest was de ultieme bron van de beslis-

sing om voor Máxima op een knie te gaan.

Dit idee is overduidelijk in strijd met het wetenschappelijke wereldbeeld. Met de manier waarop mensen al duizenden jaren lang de natuur proberen te begrijpen. We doen namelijk alsof Willem-Alexander uit het niets de beslissing scheidt om met Máxima zijn leven te delen, en zich weinig van wetenschappelijke wetten aantrekt. Als een bovennatuurlijk wezen ontkoppelt hij zich van de structuur van de realiteit en neemt rustig zijn beslissing. Het doet denken aan een acteur die midden in een wervelende scène uit zijn rol stapt, het publiek aankijkt en zegt: ‘En nu wil ik dat mijn karakter Máxima ten huwelijk vraagt.’

Maar we kunnen niet uit de keten van gebeurtenissen stappen. Willem-Alexander kan zichzelf niet los denken van de zwaartekracht of van het vuren van de neuronen in zijn hoofd. Er is geen buitenwereldse geest die ineens de hersenen van Willem-Alexander een duw geeft. Zijn geest valt samen met zijn hersenen, en die hersenen zijn fysieke objecten waarop allerlei omstandigheden onafgebroken invloed uitoefenen. Daarom kan Willem-Alexander minder helder redeneren als hij heeft gedronken, en daarom brengt een stevige hormoonschommeling zijn gemoed soms behoorlijk uit balans. Hersenwetenschappers leggen steeds meer stukjes van het brein bloot, en laten steeds beter zien hoe Willem-Alexanders beslissingen, en dus ook zijn daden, tot stand komen.⁹

En het natuurkundig toeval dan? Geeft de onzekere beweging van atomen mensen een libertaire vrije wil?

Geenszins. Want zelfs als een kwantummechanische wisselwerking van neuronen ineens plaatsvindt, en zelfs als dit minuscule fenomeen gevolgen heeft voor een menselijke keuze, dan geeft dat iemand niet meer controle over zijn wil.¹⁰ En controle over je eigen wil, de ultieme bron zijn van je beslissing, vrij van alle determinerende omstandigheden, dat is waar een libertaire wil om draait.

Voorstanders van de vrije wil proberen tussen de Scylla van toeval en het Charybdis van determinisme door te varen, maar er is geen derde weg. Eén van de twee zeemonsters zal hun boot vermorzelen. En dus is de mens, uiteindelijk, niet de bron van zijn wil.

De invloedrijke denker Raoul Martinez omschreef het als volgt:

We maken keuzes met een brein dat we niet hebben gekozen.¹¹

Tallose oorzaken, wellicht geholpen door wat kwantummechanisch toeval, spanden samen om de hersenen van Willem-Alexander vorm te geven, en zorgden ervoor dat bepaalde redenen hem overtuigden en andere niet. Van Máxima's gulle lach tot haar drang naar avontuur. Een mens kan niet ontsnappen uit de wereld waarin hij leeft.